

De opstelling van Nederlandse juristen en ambtenaren tijdens en na de bezetting

Een beschouwing mede naar aanleiding van M.E. Verburg, *Geschiedenis van het Ministerie van Justitie 1940-1945. Een departement in oorlogstijd*; J. Schröder, *Rechtswissenschaft in Diktaturen. Die juristische Methodenlehre im NS-Staat und in der DDR* en R. Schütz, *Kille mist. Het Nederlandse notariaat en de erfenis van de oorlog*

Prof. mr. C.J.H. Jansen*

1. Inleiding

De stroom aan boeken over het recht en zijn beoefenaren tijdens de Tweede Wereldoorlog lijkt voorlopig nog niet opgedroogd. In het late voorjaar van 2016 verscheen het boek van Verburg over het Ministerie van Justitie tijdens de bezetting¹ en in het late najaar van 2016 het proefschrift van Schütz over het Nederlandse notariaat tijdens en na de bezetting². Daarnaast publiceerde Schröder in 2016 een boek over de rechtswetenschap in Duitsland tijdens het nationaalsocialisme (1933-1945) en in de DDR-tijd. Voor mij is uiteraard vooral het eerste deel van deze monografie interessant. Naar aanleiding van de verschijning van dit drietal boeken stel ik in deze bijdrage een aantal ‘grote’ oorlogsthema’s aan de orde. De boeken bevatten daarover nieuwe – vaak uit de archieven komende – informatie en inzichten. In zoverre is deze bijdrage geen ‘typische’ boekbespreking, omdat ik de inhoud van de boeken niet in zijn totaliteit aan de orde stel. De thema’s betreffen de uitgangspunten van het nationaalsocialistische recht en de uitwerking ervan binnen het Rechtsfront, de Nederlandse organisatie van nationaalsocialistische juristen (advocaten, rechters, notarissen, etc.), de kennis van en het inzicht in het lot van de gedeporteerde Joden, de rol van de Aanwijzingen van de Nederlandse regering (1937) ter verklaring van de ‘lijdelijke’ opstelling van de Nederlandse juristen en ambtenaren in de oorlog en de zuivering van de ‘foute’ elementen onder hen na de afloop van de oorlog.

Het beeld van de houding van de beoefenaren van het Nederlandse recht in de Tweede Wereldoorlog is weinig verheffend, of het nu gaat om advocaten, rechters, raadsheeren in de Hoge Raad, juridische hoogleraren of ambtenaren van de belastingdienst.³ Zij gingen ver in het voldoen aan de wensen van de Duitse bezetter. Ook bekommerden zij zich nauwelijks om het lot van hun Joodse beroepsgenoten of collega’s. Zo lieten zij op enkele uitzonderingen na weinig tot geen protest horen tegen hun ontslag of verwijdering uit het beroepsleven. De praktijk van alledag voerde de boventoon. Volgens de Duitse autoriteiten waren de Nederlandse ambtenaren van huis uit plichtsgetrouw. Rijkscommissaris A. Seyss-Inquart (1892-1946) was na twee jaar ervaring met het Nederlandse bestuursapparaat nog steeds tevreden over de gehoorzaamheid van de Nederlanders.⁴ De leiding van de belastingdienst koos zelfs voor een uitleg van de antisemitische verordeningen die de nazi’s het meest welgevallig was en schakelde bijvoorbeeld ook geen Joodse deskundigen meer in (van wie het de vraag was of zij onder de eerste

* Prof. mr. C.J.H. Jansen is hoogleraar Rechtsgeschiedenis en Burgerlijk recht en voorzitter van het Onderzoekcentrum Onderneming & Recht van de Radboud Universiteit Nijmegen en redacteur van *RMThemis*.

1. De ondertitel van het boek is eigenlijk onjuist. Het gaat om ‘twee’ departementen: het Ministerie van Justitie in Den Haag/Apeldoorn, naar welke laatste gemeente de bezetter in februari 1943 het ministerie had verplaatst, en het Ministerie van Justitie in Londen, waarnaar de Nederlandse regering en de koningin enkele dagen na de inval van de Duitsers in mei 1940 waren uitgeweken.
2. Zie de uitvoerige, positief-kritische bespreking van dit boek door J.S.L.A.W.B. Roes in *WPNR* 2016, afl. 7132.
3. Zie J. Meihuizen, *Smalle marges. De Nederlandse advocatuur in de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam: Boom 2010 (hierna: Meihuizen 2010); D. Venema, *Rechters in oorlogstijd. De confrontatie van de Nederlandse rechterlijke macht met nationaal-socialisme en bezetting*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2007 (hierna: Venema 2007); Corjo Jansen, *De Hoge Raad en de Tweede Wereldoorlog. Recht en rechtsbeoefening in de jaren 1930-1950*, met medewerking van Derk Venema, Amsterdam: Boom 2011 (hierna: Jansen 2011); C.J.H. Jansen, ‘De zes Nederlandse juridische faculteiten en hun hoogleraren’, *NJB* 2005, afl. 37, p. 1937 e.v.; P. Essers, *Belast verleden. Het Nederlandse belastingrecht onder nationaalsocialistisch regime*, Deventer: Kluwer 2012 (hierna: Essers 2012). De toon voor al deze boeken is gezet door P. Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting*, Amsterdam: Uitgeverij Balans 2006 (hierna: Romijn 2006).
4. C.J. Lammers, ‘Macht en gezag van de Duitse bezetter’, in: C.J. Lammers, *Vreemde overheersing. Bezetten en bezetters in sociologisch perspectief*, Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker 2005 (hierna: Lammers 2005), p. 61.

antisemitische maatregelen van de Duitsers vielen).⁵ Hetzelfde beeld van buigzaamheid en stilzwijgen rijst op uit de boeken over de geschiedenis van het Ministerie van Justitie in de oorlogsjaren en over de houding van het notariaat tijdens en na de bezetting.

De opstelling van de justitieambtenaren was er een van – in de woorden van J.C.H. Blom, voormalig directeur van het NIOD, bij de uitreiking van dit deel van de geschiedenis van het Ministerie van Justitie – ‘doormodderen’. Het zoeken van oplossingen voor urgente praktische vragen bepaalde de dagelijkse gang van zaken op het ministerie. Doorwerken in het belang van het Nederlandse volk was het credo (in overeenstemming met de belangrijkste boodschap uit Aanwijzingen van de Nederlandse regering uit 1937). Bepalend voor de opstelling van de ambtenaren op ‘Justitie’ waren de opmerkingen van J.J. Schrieke (1884-1976), toen net benoemd tot secretaris-generaal en NSB’er, in oktober 1941 gedaan tijdens een onderhoud met J.P. Hooijkaas (1900-1971) – chef bij de Afdeling Wetgeving – die bij hem kwam protesteren tegen de bedreiging van de Joden: ‘U bent dit keer voor de Joden opgekomen. U hoeft in geen enkel geval, op geen enkel moment bij mij te komen voor Joodsche belangen; hiervoor zal ik niets doen. Ik hoop, dat deze verklaring duidelijk is. De verklaring is aldus: U bent een mensch en ik ben een mensch. Menschelijk betreur ik, dat de Joden worden doodgeranseld. Het gaat mij ook ter harte. Dit is een kwestie, die niet tot mijn ressort behoort. Zij behoort niet tot het ressort van het Nederlandsche volk. De Deutsche Regeering neemt het standpunt in, dat de Joden geen onderdeel vormen van het Nederlandsche volk.’⁶ Hooijkaas en de andere ambtenaren wisten waaraan zij toe waren.

Een goede ‘vaderlander’, de raadsheer in de Hoge Raad, N.C.M.A. van den Dries (1880-1958), leek dezelfde mening als Schrieke te zijn toegedaan. Het antisemitisme was eerst en vooral een Duitse aangelegenheid. Hij schreef in zijn verdediging van de opstelling van de Hoge Raad tijdens de oorlog dat ‘(...) gelet op de Duitse mentaliteit en hetgeen het Hitler-regime in Duitschland aan de Joden reeds had misdreven, men zich kan indenken, dat de bezetter in het bijzonder de Joodsche ambtenaren wantrouwde en als gevaarlijk beschouwde.’⁷ Het aan de orde stellen van de vervolging van de Joden had daarom weinig zin. Het bracht het voortbestaan van de Hoge Raad maar in direct gevaar. Was *niet* protesteren niet geboden, ‘gelet ook op de Regeeringsaanwijzing zoolang mogelijk in functie te blijven’?⁸ Ook voor veel advocaten gold dat zij zich goed konden indenken dat de bezetter vanwege de nazi-ideologie de Joden wantrouwde: de Duitsers hadden zich in eigen land zo onbehoorlijk tegenover de Joden

gedragen dat zij niet konden verwachten dat de Joden betrouwbare ambtenaren zouden zijn.⁹

Behoorlijk wat notarissen leken nog een stap verder te gaan dan niet protesteren tegen ontslag. Zij werkten tijdens de oorlog bijna zonder gewetenswroeging mee aan het ontrecchten van de Joodse Nederlanders. Zij verdienden er goed aan, evenals overigens de belastingdienst. De secretaris en de voorzitter van het Hoofdbestuur van de Broederschap der Notarissen, H.W. Schraagen (1898-1977) en Ph.B. Libourel (1878-1954), zorgden in circulaire voor een heldere en praktische uitleg van de antisemitische maatregelen van de bezetter die betrekking hadden op de rol van de notaris bij het vermogensrechtelijk ‘kaal plukken’ van de Joden. De notarissen konden met deze hulp de maatregelen geheel in de geest van de bezetter toepassen, daarmee een inbreuk makend op hun onafhankelijkheid en geheimhoudingsplicht. Evenals bij de Hoge Raad stond de continuïteit van de eigen organisatie voorop en werd de beroepsethiek daaraan opgeofferd.¹⁰ Gelukkig waren er ook uitzonderingen op de onverschillige, weinig kritische houding van de meeste juristen en ambtenaren ten opzichte van het lot van hun Joodse collega’s. De Leidse hoogleraar R.P. Cleveringa (1894-1980), de Arnhemse notaris C.M. Böhlingk (1888-1945) en de Utrechtse advocaat P.W.F. baron van Till (1905-1945) stonden pal voor hun Joodse collega’s. Deze onverschilligheid staat overigens in redelijk schril contrast met de protesten die vanaf de machtsaanvaarding door Hitler in 1933 tegen de ontrecting van de Joden in Nederland hebben geklonken, ook uit de mond en de pen van juristen.¹¹ Kranten berichtten bijvoorbeeld vol afschuw over de ‘Reichskristallnacht’ van november 1938. De Berlijnse correspondent van *De Telegraaf* beschreef de ongelooflijke misère waarin de Duitse Joden waren terechtgekomen:

‘Een weekend van menselijke ellende, zooals Europa die sedert de bolsjewistische revolutie niet meer gekend heeft, beleeft het Jodendom in Duitschland. Hun bedehuizen zijn verwoest, hun geestelijke leiders smachten in de gevangnissen en concentratiekampen. Geen Joodsch gezin of het verkeert in onzekerheid en angst omtrent het lot van familieleden en vrienden, die spoorloos verdwenen zijn. Zijn zij gearresteerd, gevlucht of wellicht zelfs om het leven gekomen? Geen Jood is in zijn eigen huis veilig. Duizenden zwerven in de bosschen of zoeken in het gewoel der groote steden een schuilplaats. Ja zelfs het aanschaffen van de meest noodzakelijke levensmiddelen behoort voor hen in de meeste gevallen tot de onmogelijkheden. De Joodsche winkels zijn vernield, de arische zaken weigeren of durven niet aan hen te verkoopen.’¹²

5. Essers 2012, p. 253-255.

6. M.E. Verburg, *Geschiedenis van het Ministerie van Justitie 1940-1945. Een departement in oorlogstijd*, Amsterdam: Boom 2016 (hierna: Verburg 2016), p. 276.

7. N.C.M.A. van den Dries, *De Hooge Raad der Nederlanden tijdens de bezetting*, Leiden 1945 (hierna: Van den Dries 1945), p. 43.

8. Van den Dries 1945, p. 58; J. Donner, *Memoires tot 1946*, [ongepubliceerd] (hierna: Donner *Memoires*), p. 86; zie ook Jansen 2011, p. 93.

9. Meihuizen 2010, p. 164, p. 419.

10. R. Schütz, *Kille mist. Het Nederlandse notariaat en de erfenis van de oorlog*, Amsterdam: Boom 2016 (hierna: Schütz 2016), p. 167 e.v., p. 238, p. 212 e.v.

11. C.J.H. Jansen, ‘Nederlandse protesten tegen het Duitse antisemitisme in de jaren dertig van de vorige eeuw en de rol van de Rooms-Katholieke Kerk daarin’, *RMThemis* 2016, afl. 6, p. 289 e.v.; Schütz 2016, p. 225-226.

12. “‘Straf’ voor de Duitse Joden”, *De Telegraaf* zondag 14 november 1938, p. 2. Ook het *Nieuwsblad van het Noorden* maandag 14 november 1938, maakte gewag van de vlucht van de Joodse mensen naar de bossen.

De Duitse maatregelen riepen weerzin en verontwaardiging op in de Nederlandse media.¹³ ‘Menschen in een rattenval’, zo luidde een ‘kop’ in het *Algemeen Handelsblad*. ‘Wij schrijven het jaar der Westersche beschaving 1938! De geschiedenis zal oordeelen. Maar protesten baten weinig en worden – dat heeft de ervaring van 1933 geleerd – als “Greuelcampagne” tegen de Joden in Duitschland uitgespeeld.’¹⁴ Ondanks de gedetailleerde berichtgeving in de Nederlandse kranten over het lot van de Duitse Joden voor de oorlog volgde na de bezetting nauwelijks protest tegen de invoering van de eerste antisemitische maatregelen in ons land.

2. Uitgangspunten van het nationaalsocialistische recht

De nationaalsocialistische wereldbeschouwing kende vier uitgangspunten. Zij lagen eveneens ten grondslag aan het nationaalsocialistische recht: het rassenbeginsel, het sociaaldarwinistische beginsel, het ‘völkische’ beginsel en het ‘Führerprinzip’. Het Arische ras was ‘de motor’ van het Duitse volk en het Duitse recht. ‘Deutsches Blut, deutsche Ehre und Erbgesundheit sind rein zu halten und zu wahren. Sie sind die Grundkräfte des deutschen Volkrechts.’ Alleen het ‘sterkste’, het Arische ras, overleefde in de constante strijd om het bestaan. De Duitse jurist mocht daarom geen ‘boekenwurm’ zijn, maar hij was een ‘Kämpfer für das Recht’. Het volk was de drager van de gemeenschap, haar cultuur en haar recht en het ‘Volksempfinden’ was een directe bron van recht, ook in het strafrecht. Ten slotte was de wil van de ‘leider’ op alle samenwerkingsniveaus (binnen de regering, binnen rechterlijke colleges, binnen ondernemingen, etc.) wet.¹⁵ Tussen het derde en het vierde beginsel bestond spanning: de wil van de Führer schuurde wel eens met de volksovertuiging. Wanneer de volksovertuiging echter in strijd kwam met de wil van de Führer, dan gaf de wilsverklaring van de Führer de doorslag. Schröder schrijft dat ‘(...) der Nationalsozialismus keine richtungslose, sondern eine weltanschaulich begründete Diktatur war. Die “Rassen-” und “Gemeinschafts”-Ideologie hatte ebensolche Realität wie das Führerprinzip. Die Elemente gehören zusammen und sie beherrschen (...) nicht nur die Rechtsquellenlehre, sondern auch die Theorie der Gesetzesauslegung und der Rechtswissenschaft.’¹⁶

Na de machtsovername in Duitsland hebben nationaalsocialistische rechtswetenschappers en vertegenwoordigers uit het bedrijfsleven op 2 oktober 1933 de *Akademie für Deutsches Recht* opgericht. De *Akademie* gold als een belangrijk wapen in de strijd om de verwezenlijking van het ‘nieuwe’ Duitse recht. Haar doel was na verloop van tijd de voorbereiding van een gehele hervorming van het Duitse recht op nationaalsocialistische grondslag. Tijdens de tweede jaarvergadering in 1935 was de latere president van de Hoge Raad, Johannes van Loon (1888-1975), een van de sprekers.¹⁷ Hij moet toch zijn ogen hebben uitgewreven, toen de president van de *Akademie*, Hans Frank (1900-1946), advocaat en Rijkscommissaris voor de gelijkshakeling van justitie (‘Reichsrechtsführer’), in zijn toespraak in het bijzijn van Hitler zei: ‘Es ist zum erstenmal in der Geschichte des deutschen Volkes, dasz die Liebe zum Führer ein Rechtsbegriff geworden ist.’¹⁸ Het streven van de *Akademie* paste uitstekend bij de nationaalsocialistische wereldbeschouwing: ‘Die deutsche Rechtswissenschaft musz nationalsozialistisch werden. Nationalsozialismus ist kein Lippenbekenntnis, sondern eine Weltanschauung.’ Binnen deze Weltanschauung paste niet de beoefening van het Romeinse recht. Al in het partijprogramma van de NSDAP uit 1920 luidde punt 19: ‘Wir fordern Ersatz für das der materialistischen Weltordnung dienende römische Recht durch ein deutsches Gemeinrecht.’¹⁹

Frank stelde in 1939 voor een nieuw wetboek, een Volksgesetzbuch, te ontwerpen.²⁰ Het BGB, dat een product was van de wetenschappelijke beoefening van het Romeinse recht in de 19e eeuw, de zogeheten pandektistiek, moest op grond van punt 19 worden vervangen door dit Volksgesetzbuch, een wetboek dat het Germaanse recht tot uitdrukking moest brengen. Het Volksgesetzbuch werd voorafgegaan door 25 ronkende grondregels. Volgens de Amsterdamse hoogleraar L.J. van Apeldoorn (1886-1979) was de naam Volkswetboek gelukkig gekozen, omdat zij de belofte inhield het recht dichterbij het volk te brengen. Het burgerlijke recht was immers een recht van de volksgenoten. De naam Burgerlijk Wetboek was een Romeinse vlag die hoofdzakelijk een Romeinse

13. ‘Alom groote verontwaardiging over anti-Joodsche maatregelen’, *Algemeen Handelsblad* maandag 14 november 1938, Avondblad, p. 5.
14. ‘Menschen in een rattenval’, *Algemeen Handelsblad* vrijdag 11 november 1938, Avondblad, p. 3.
15. A. Buschmann, *Nationalsozialistische Weltanschauung und Gesetzgebung 1933-1945*, I, Wenen: Verlag Österreich 2015, p. 16-18; S. Meder, *Rechtsgeschichte*, 5. Aufl., Keulen etc.: Böhlau Verlag 2014 (hierna: Meder 2014), p. 412 e.v.
16. J. Schröder, *Rechtswissenschaft in Diktaturen. Die juristische Methodenlehre im NS-Staat und in der DDR*, München: Beck 2016 (hierna: Schröder 2016), p. 14-15, p. 57-58.
17. H. Hermans, *Een ambitieus jurist in gevaarlijk vaarwater. Johannes van Loon. President van de Hoge Raad in oorlogstijd*, Den Haag: Sdu uitgevers 2008 (hierna: Hermans 2008), p. 30 meldt dat Van Loon vanaf 1935 ‘korrespondierendes Mitglied’ van de *Akademie* was.
18. ‘Academie voor Duitsch Recht’, *W.* 1933/12655, p. 4; *W.* 1934/12768, p. 4; *W.* 1935/12945, p. 4.
19. P. Landau, ‘Römisches Recht und deutsches Gemeinrecht. Zur rechtspolitischen Zielsetzung im nationalsozialistischen Parteiprogramm’, in: M. Stolleis und D. Simon (Hrsg.), *Rechtsgeschichte im Nationalsozialismus*, Tübingen: Mohr Siebeck 1989, p. 11 e.v. Partijpunt 19 komt uit de koker van de onbekende jurist A. Wagemann (geboren 1858); P.C. Kop, ‘Het Romeinse recht en artikel 19 van het partijprogramma van de NSDAP’, in: H. Dondorp e.a. (red.), *Ius Romanum-Ius Commune-Ius Hodiernum. Studies in honour of Eltjo J.H. Schrage on the occasion of his 65th birthday*, Amsterdam & Aalen: Scientia Verlag 2010, p. 249 e.v.
20. H. Schlosser, *Neuere Europäische Rechtsgeschichte*, 2. Aufl., München: Beck 2014/12, nr. 57 e.v. (p. 302 e.v.); Meder 2014, p. 422 e.v.; W. Brauneder, *Europäische Privatrechtsgeschichte*, Wenen etc.: Böhlau 2014 (hierna: Brauneder 2014), p. 160 e.v. Zie A. Depping, *Das BGB als Durchgangspunkt. Privatrechtsmethode und Privatrechtsleitbilder bei Heinrich Lehmann (1876-1963)*, Tübingen: Mohr Siebeck 2002, p. 66 e.v.

lading dekte.²¹ Grondregel 20 had betrekking op de 'Rechtsanwendung' en de 'Rechtsfortbildung'. Zij strekte zich ook uit tot de advocaat en de notaris.

'Der Richter ist bei seiner Entscheidung keinen Weisungen unterworfen. Er spricht Recht nach freier, aus dem gesamten Sachstand geschöpfter Überzeugung und nach der von der nationalsozialistischen Weltanschauung getragenen Rechtsauslegung. Im gleichen Geiste haben Notar und Anwalt in ihrem gesamten Wirkungskreis Rechtshilfe zu leisten.'²²

Het nationaalsocialistische recht was geënt op een organische of universalistische opvatting van recht. In deze zienswijze was de gemeenschap belangrijker dan het individu. Het gemeenschapsbelang had altijd voorrang boven het individuele belang. Grondregel 1 luidde: 'Oberstes Gesetz ist das Wohl des deutschen Volkes'. Grondregel 16 bouwde hierop voort:

'Die Ausübung aller rechte muß sich nach Treu und Glauben und nach den anerkannten Grundsätzen des völkischen Gemeinschaftslebens richten. Das Wohl der Gemeinschaft ist dem eigenen Nutzen voranzustellen.'²³

3. Het Rechtsfront

De Nederlandse nationaalsocialistische juristen konden zich vanaf 1940 verenigen in het Rechtsfront. Dit front was te beschouwen als de 'stoottroep' op juridisch gebied, zoals het Arbeidsfront en het Boerenfront 'stoottroepen' waren op hun terrein. Het Rechtsfront had tot doel allen samen te brengen die bij 'de Rechtsvinding, de Rechtstoepassing en de Rechtshandhaving' waren betrokken en die bereid waren de volkse gedachte in te voeren in het recht en mee te werken aan de opbouw van een 'nieuwe' staat. Daarnaast had het Rechtsfront tot taak de vorming naar binnen om zijn leden te doordringen van de 'nieuwe' beginselen en propaganda naar buiten ter verspreiding van het nationaalsocialistische ideaal. Het recht moest weer in het volk gaan leven en worden losgemaakt uit de klauwen van het formalisme en het individualisme.²⁴ Het Rechtsfront was gelieerd aan de NSB. De leider van het

front was H.M. Fruin (1895-1973), in de oorlog president van de Rechtbank Utrecht en (vanaf 1943) president van het Hof Amsterdam. Hij besloot in 1941 het notariaat tot een afzonderlijke afdeling (d) binnen het Rechtsfront te maken,²⁵ naast (a) justitie, de zittende en staande magistratuur, griffie, het Ministerie van Justitie en het gevangeniswezen; (b) de politie en (c) de advocatuur en de bedrijfsjuristerij. Ook de accountants (e) en de belastingconsulenten (f) konden toetreden tot het Rechtsfront. Fruin richtte eind 1942 het Instituut voor Rechtsvernieuwing op. Dit instituut had – naar het voorbeeld van de *Akademie für Deutsches Recht* – tot taak de bestaande Nederlandse wetgeving te bestuderen om die wetgeving op nationaalsocialistische grondslag te kunnen stoelen.²⁶

De Nederlandse nationaalsocialisten omarmden evenals hun Duitse voorbeelden de centrale idee dat gemeenschapsbelang altijd voorrang had boven groeps- of individuele belangen. Het individu vond zichzelf terug als lid van de gemeenschap. Die vormde een 'organisch' geheel, bestaande uit langs natuurlijke weg uit de boezem van het volk voortkomende grotere en kleinere verbanden. Volksgemeenschap en recht hoorden een eenheid te vormen. Het wettenrecht moest dan ook door aanpassing aan de nationaalsocialistische wereldbeschouwing – 'in nationaal-socialistisch tempo' – worden ontdaan van de individualistische 'besmetting' en omgevormd tot een volksrecht.²⁷ Het recht was volgens nationaalsocialistische juristen van het volk vervreemd geraakt, mede door de cassatierechtspraak van de Hoge Raad. Zij vonden de cassatierechtspraak 'joods' en volksvreemd. De Nederlandse rechterlijke macht was vastgeroest in haar oude gewoonten. Zij propte haar hoofd vol met wetskennis, maar zij stond geen ogenblik stil bij wat bij het volk of in de volksgemeenschap leefde. Daarom waren de nationaalsocialisten voorstander van een 'vrije' rechtsvinding, waardoor in het belang van de volksgemeenschap een billijkheid in nationaalsocialistische zin zich kon verwezenlijken. Alle recht was gemeenschapsrecht.²⁸ De Nederlandse nationaalsocialisten wilden de positie van de rechter principieel wijzigen. Hij hoefde niet langer 'lijdelijk' tegenover partijen te staan. Hij moest de regels van de wet of van de toepasselijke overeenkomst alleen als voor het normale geval gegeven richtsnoeren beschouwen.

21. L.J. van Apeldoorn, 'De fundamenten van een grootsch bouwwerk. Het Duitse Volkswetboek. Grondregels en Boek I', *Het Rechtsfront* 1943, p. 18, p. 26-27, p. 37-39, p. 45-46, p. 54-55; H. Westra, 'Het plan voor het nieuwe Duitse Volkswetboek', *Nieuw Nederland* 15 december 1941, p. 431-434.

22. Brauneder 2014, p. 254.

23. Ontleend aan Meder 2014, p. 426. Zie voor Nederland: H.M. Fruin, 'De nationaal-socialistische geest in het recht', *Nieuw Nederland* 1938, p. 405 e.v.; H.M. Fruin, 'Rechtsstaat en NSB. De noodzakelijkheid van het Rechtsfront', *Volk en Vaderland* 12 december 1941 (hierna: Fruin 1941), p. 6.

24. Nationaal Archief Den Haag (NA), Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR), 2.09.09, inv. nr. 55074; Verslag der bijeenkomst van de Hoofden der Afdelingen en de voorloopig aangestelde Gewestelijke leiders [van het Rechtsfront], 1 november 1941; Verslag van de vergadering van Afd. C van het Rechtsfront, 26 april 1942.

25. *De Telegraaf* 20 maart 1941, Avondblad, p. 3; *Leeuwarder Nieuwsblad* 21 maart 1941, p. 5; *Provinciaal Overijsselsche en Zwolsche Courant* 21 maart 1941, p. 7.

26. Zie Venema 2007, p. 50-51; Meihuizen 2010, p. 293 e.v.; C.J.H. Jansen, *De wetenschappelijke beoefening van het burgerlijke recht tussen 1940 en 1992*, Deventer: Wolters Kluwer 2016, p. 15 e.v. De Nederlandsche Nationaal-Socialistische Juridische Studiekring (opgericht in 1939) was ouder dan het Rechtsfront. Zij moest zorgen voor de bezinning op de fundamenten van de 'nieuwe' orde. Zie H.B. de Brueys Tack in *Volk en Vaderland* 12 december 1941, p. 6 en *Het Rechtsfront* 1941, p. 210-211.

27. Fruin 1941, p. 6; 'Van wettenrecht naar Volksrecht. Rede van kam. Fruin voor het Rechtsfront te Amsterdam', *Het Nationale Dagblad* 15 juni 1942, p. 5 en *Het Rechtsfront* 1942, p. 141; J.F. van As, 'De wet op het arbeidscontract', *Het Rechtsfront* 1942, p. 99-100.

28. Zie C.J.H. Jansen, *Doorgaan of stoppen? Enkele beschouwingen over recht en rechtsbeoefening tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2006, p. 6 e.v.; C.J.H. Jansen, 'Hoge Raad en cassatie in de Tweede Wereldoorlog', *RMThemis* 2012, afl. 4, p. 155 e.v.

Hij mocht ervan afwijken voor het wijzen van een vonnis dat het rechtsbewustzijn van het volk en de redelijkheid bevredigde, oordelend naar de aard van de persoon die voor hem stond, naar wat economisch noodzakelijk of hoogst wenselijk was en naar wat doelmatig was in het volksbelang. De rechter kon met het oog hierop dus de inhoud van de overeenkomst wijzigen of economisch zwakken tegen misbruik van recht door de economisch sterkeren beschermen.²⁹

De Franse Revolutie had de scheiding der machten gebracht. De rechter was daardoor weliswaar onafhankelijk geworden, maar hij wist niet meer wat in het volk leefde. Het recht en de rechtspraak waren voor de volksgemeenschap van zo grote betekenis dat het tijd was voor ingrijpende maatregelen, die de gevolgen van de Franse Revolutie terugdraaiden.

‘In het bijzonder moet gebroken worden met de benoeming van uitgesproken anti-nationaal-socialisten in de rechterlijke macht, zoals tot heden nog plaats heeft. Alleen zij, die in staat geacht moeten worden, nationaal-socialistisch te denken of op den duur te kunnen gaan denken, die dus nationaal-socialistisch recht kunnen spreken, behooren in de rechterlijke macht te worden toegelaten.’³⁰

De nationaalsocialistische civilisten binnen het Instituut voor Rechtsvernieuwing lieten de NSB'er D.A. Slis, substituut-griffier bij de Hoge Raad, *de facto* fungerend als griffier bij de civiele kamer van de Hoge Raad onder president Van Loon, een notitie opstellen, omdat de sectie Burgerlijk recht ‘zich voorstelt in de codificatie van het geldende Burgerlijke Recht in te grijpen’. De nieuwe rechtsideologie was nog niet volgroeid, zodat het nog niet mogelijk was de grondslag voor een geheel nieuwe systematiek te geven. ‘Wij voelen wel, dat de oude systematiek zich overleefd heeft, vaststellende dat de onderscheiding publiek- en privaatrecht is weggevallen.’ Het publiekrecht en het privaatrecht richtten zich alle twee tegen storingen binnen de volksgemeenschap en liepen dus in elkaar over. Alles wat tegen het volksbelang indruiste, was onrecht. ‘Wij kunnen overwegen, dat een kiem voor den nieuwen grondslag der systematiek te vinden is in de volksche substantie-waarden uit het Deutsche Recht, te weten: het Ras, de Bodem, de Staat, de Eer, de Arbeid, de Volkscultuur en de Weerbaarheid.’³¹

4. De taak van de notaris in de nieuwe rechtsorde

Schütz heeft in zijn boek kort aandacht besteed aan de nationaalsocialistische taakopvatting van de notaris.³² Volgens de Hoofdlijnen van een nieuw Burgerlijk Procesrecht moesten allen, die aan de rechtsbedeling meewerkten, nationaalsocialist zijn. Niet alleen de rechter, maar ook het lid van het Openbaar Ministerie, de raadsman en de notaris, hadden de plicht volksgenoten onpartijdig bij te staan in de geest van het nationaalsocialisme en het recht dat van die geest was vervuld, te handhaven.³³ In een nationaalsocialistische staat moesten alle juristen gedragen worden door één ideaal: het volk. ‘En juist de ambtenaren, juist de rechters, juist de notarissen zullen door dit ideaal gegrepen moeten worden.’³⁴

De leiding van de Afdeling Notariaat van het Rechtsfront kwam in handen van J.F. Rodenberg (geboren in 1906), lid van de NSB vanaf 1935, kandidaat-notaris in Huizen, op 13 september 1941 benoemd tot notaris te Amsterdam (voorzitter) en T. Meijering (geboren 1904), kandidaat-notaris te Bussum (secretaris). Rodenberg hield in 1942 een door het sociaaldarwinisme geïnspireerde lezing waarin hij een vergelijking maakte tussen de levensvormen in biologische en in sociaal-maatschappelijke zin. De differentiatie, specialisatie en arbeidsdeling in de natuur waren volgens hem tevens in de maatschappij aan te treffen. Uit de natuurwetmatigheden vielen lessen te trekken. Elke cel bestond slechts door het geheel; er moest een krachtige leiding aan het hoofd staan, etc.³⁵ Rodenberg heeft als notaris meegewerkt aan de overdracht van ‘Joods’ onroerend goed. Hij had zelf in Amsterdam een pand gekocht, dat daarvoor een Joodse eigenaar had gehad. Het was dus geen wonder dat het Amsterdamse Tribunaal hem na de oorlog tot anderhalf jaar internering veroordeelde en hem uit het ambt zette.³⁶ Een rol achter de notariële schermen was weggelegd voor H.C.R.M. van Cranenburgh (1915-1991), de zoon van de Haarlemse notaris R.C.A. van Cranenburgh (1873-1957), zelf kandidaat-notaris te Haarlem, getrouwd met Lucie Taverne en daarmee de schoonzoon van de raadsheer in de Hoge Raad, B.M. Taverne (1874-1944). Cranenburgh was tussen 1935 en 1937 en vanaf 1943 lid van de NSB. Hij was bovendien vanaf de oprichting in 1940 een zeer actief lid van het Rechtsfront en later het Instituut voor Rechtsvernieuwing. Hij boog zich onder meer over de opstelling van een ‘nieuw’ verbintenissenrecht. Van april 1943 tot

29. NA, CABR, 2.09.09, inv. nr. 35648, Instituut voor Rechtsvernieuwing, Sectie voor Burgerlijk Recht, Hoofdlijnen van een nieuw Burgerlijk Procesrecht, p. 1-2; Schröder 2016, p. 32 e.v.

30. H.M. Fruin, ‘De nieuwe rechter’, *Het Rechtsfront* 1941, p. 206.

31. NA, CABR, 2.09.09, inv. nr. 35648, Mr. D.A. Slis, Eenige algemeene opmerkingen in verband met wetgevingsplannen (1942), p. 1-2; Schröder 2016, p. 53-54.

32. Schütz 2016, p. 177 e.v.

33. NA, CABR, 2.09.09, inv. nr. 35648, Instituut voor Rechtsvernieuwing, Sectie voor Burgerlijk Recht, Hoofdlijnen van een nieuw Burgerlijk Procesrecht, p. 1.

34. Fruin 1941.

35. ‘Uit de kringen. Amsterdam’, *Het Rechtsfront* 1942, p. 102.

36. Tribunaal Amsterdam 20 september 1946, *Tribunalen in Nederland*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1946, nr. 360, p. 176-178. Zie K. Meijer, *E 100 en de naoorlogse rechtspraak met betrekking tot onroerend goed*, Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2008 (hierna: Meijer 2008), p. 109.

juni 1944 was hij secretaris van de Haarlemse NSB-burgemeester S.L.A. Plekker (1883-1959). Plekker was een van de vele NSB'ers die in Nederlands-Indië een carrière hadden gemaakt en was daarna in nationaalsocialistisch vaarwater terechtgekomen.³⁷ Het Tribunaal te Den Haag heeft Cranenburgh jr. op 23 december 1946 veroordeeld tot ontzetting uit zijn kiesrecht. Hij mocht bovendien geen advocaat of procureur zijn. Het was hem evenmin toegestaan enig ambt uit te oefenen, in het bijzonder niet dat van notaris. Na zijn internering die duurde tot 1 februari 1947, werkte hij vanaf 15 februari als bewindvoerder. Hij werd in de loop van de tijd advocaat en procureur, aanvankelijk in Amsterdam, later in Haarlem.³⁸

Rodenberg en Meijering lieten op 23 november 1940 in een ook als afzonderlijke brochure uitgegeven lezing hun licht schijnen over verleden, heden en toekomst van het notariaat in Nederland. Zij bouwden voort op de kritiek die al in de jaren dertig van de vorige eeuw leefde onder vooral de kandidaat-notarissen met betrekking tot hun rechtspositie. Er was sprake van uitbuiting, vooral in Amsterdam, 'waar 10 pCt der notarissen volksvreemd was'. Daarnaast waren er 'verpolitiekte' standplaatsen en geen leeftijdsgrenzen voor het aanblijven van een notaris.³⁹ Rodenberg en Meijering schetsten eerst de taak van de notaris. Hij droeg zorg voor de rechtszekerheid in het rechtsverkeer. Daarnaast nam hij deel aan de rechtsvorming, vooral doordat hij de behoeften van de praktijk goot in een door de wet erkende vorm. Hij was bovendien raadsman in zakelijke aangelegenheden. Hij fungeerde in dit opzicht 'als verkeersagent' van een deel van het Nederlandse 'goederenverkeer'. In zijn rechtsvormende en verkeersregelende functie was hij een beschermer van het kapitalisme. De notaris vormde – in de woorden van Rodenberg en Meijering – 'een van de centra, waaromheen zich de orkaan der jacht naar winsten bewoog', vooral in de bouwnijverheid en in de handel van onroerend goed. Het ambt was ontaard in koopmanschap. De notaris had het maatschappelijke gebeuren om hem heen uit het oog verloren. Het gebrek aan een fatsoenlijke maatschappijbeschouwing bij hem leidde tot een verwrongen rechtsbeschouwing. Rechtsbeoefening was een wetbeoefening geworden, een geestelijk schaakspel met begrippen. Het notariaat was zich niet bewust van zijn lei-

dende en regelende functie in de samenleving. De 'lijdelijkheid' van de notaris vormde de uitdrukking van dit gebrek aan maatschappelijk besef.

'Dit is één van de vele schijnwaarheden waaraan het ingestorte demoliberalistische stelsel zoo rijk was. Elke raadsman op welk gebied ook, heeft een zekere lijdelijkheid, maar geeft daarnaast tevens leiding.'⁴⁰

Het was de taak van de Rechtsfront het afglijden van het notariaat naar het kapitalisme te stoppen en het notariaat weer in goede banen te leiden. Hij moest de kapitalistische geesteshouding met wortel en tak uitroeien, 'om daarvoor in de plaats te brengen het bewustzijn van de dienende functie van elk individu, van elken stand, ten behoeve van de gemeenschap', 'de notaris-bezoldigd-ambtenaar'.⁴¹ Rodenberg en Meijering vonden uiteraard dat een notaris nationaalsocialist moest zijn en lid van het Rechtsfront. Zonder de juiste wereldbeschouwing kon hij onmogelijk beschikken over de juiste rechtsbeschouwing. Het notariaat moest daarnaast tot één geheel worden gemaakt, één organisatie waartoe elke notaris en elke kandidaat-notaris behoorde en op welke organisatie het leidersbeginsel van toepassing was (een regeling naar het voorbeeld van de Duitse *Reichsnotarordnung*). Met de samenvoeging van notarissen en kandidaat-notarissen in één organisatie zou ook een einde komen aan de slechte salariering van de kandidaat-notarissen, een van de klachten die al van voor de bezetting stamde. Ook secretaris-generaal Schrieke was voorstander van samenvoeging. Het Hoofdbestuur van de Broederschap der Notarissen onder aanvoering van Libourel verzette zich met hand en tand tegen de opheffing van de Broederschap der Notarissen. Rodenberg stond uiteraard vierkant achter het plan van partijgenoot Schrieke. Een publiekrechtelijke ordening van het notariaat – een landelijke Notarissenkamer – is er echter nooit gekomen (evenmin als een nazistische Advocatenkamer).⁴² Daarnaast waren Rodenberg en Meijering voorstander van de bestrijding van de zaakwaarnemerij, niet vanwege het belang van de notarissen die geld zouden mislopen, maar omdat zaakwaarnemers schadelijk waren voor het belang van het

37. Zie Jansen 2011, p. 188-189; bijvoorbeeld de leden van de Hoge Raad H.A. Helb (1881-1963) en H.W.B. Thien (1884-1975), de advocaat en voorzitter van de Afdeling Advocatuur van het Rechtsfront J.C.Y. Nieuwenhuis (1901-1987), Schrieke, J.A.R.C. ten Raa (1890-1980), raadshere in het Hof Leeuwarden, de Leidse hoogleraar en latere raadshere in het Haagse Hof H.A. Idema (1891-1966) en de Haagse burgemeester H. Westra (1883-1959). Zie ook Meihuizen 2010, p. 307, noot 62.

38. NA, CABR, 2.09.09, inv. nr. 35648: Uitspraak Tribunaal Den Haag 23 december 1946. Schütz 2016, p. 473, noot 118 heeft hem kennelijk over het hoofd gezien. Zie eveneens NIOD, Archief 860, inv. nr. 180. Over hem: Hermans 2008, p. 62-63. De 'oude' Van Cranenburgh had ook nauwe banden met de bezetter en met de NSB. Zie Schütz 2016, p. 351 en p. 358. Hij was na de oorlog op eigen verzoek zonder de toevoeging 'eervol' ontslagen als notaris. Bij Tribunaalbesluit was 10 000 gulden uit zijn vermogen verbeurd verklaard.

39. 'Het notariaat. De partij-politiek maakt het uit', *Volk en Vaderland* 3 juni 1938, p. 7. *De Weg*, het weekblad van het Nationaal Front, vond dat Rodenberg en Meijering hetzelfde betoogden als A. Pitlo (1901-1987) in zijn Amsterdamse rede 'Over de taak van het Notariaat en de Opleiding' (1938). Zie 'Het notariaat en de nieuwe gedachte', *De Weg* 12 april 1941, p. 2. Schütz 2016, p. 178.

40. J.F. Rodenberg & J. Meijering, 'Verleden, Heden en Toekomst van het Notariaat in Nederland', *Het Rechtsfront* 1941 (hierna: Rodenberg & Meijering 1941), p. 22-23 (over het verleden), p. 37-38 (over het verleden), p. 44-46.

41. Rodenberg & Meijering 1941, p. 49-50; G. Leeuw, 'Het Notariaat en de Nieuwe Tijd', *Het Rechtsfront* 1941, p. 26; G. Nijk, 'Het Notariaat in de toekomst', *Het Rechtsfront* 1941 (hierna: Nijk 1941), p. 118 en 'Notaris Van Linkhuizen', *Het Rechtsfront* 1942, p. 138. Zie kort Schütz 2016, p. 178-179 en over de positie van notarissen in de crisisjaren: p. 87 e.v.

42. Rodenberg & Meijering 1941, p. 58-62. A.G. van Cooten, 'Brandende quaesties in het Notariaat', *Het Rechtsfront* 1942, p. 74-75; Van Cooten (geboren 1905) was in 1938 lid geworden van de NSB vanwege zijn lage salaris als kandidaat-notaris. Het Amsterdamse Tribunaal (12 juni 1946) zou hem veroordelen tot anderhalf jaar internering en ontzetting uit zijn ambt. Meijer 2008, p. 108-109; *Tribunalen in Nederland* 1946, nr. 321, p. 112-114. Zie verder Meihuizen 2010, p. 313 e.v. en Schütz 2016, p. 184-187.

publiek.⁴³ Het is overigens anders gelopen dan beide heren wensten. Roes beschrijft in zijn boek de ‘geboorte’ van de ‘erkende’ zaakwaarnemer midden in de oorlog. Hij wijst op de mogelijkheid dat de bezetter vooral de zaakwaarnemers wilde erkennen die ‘deutschfreundlich’ waren en die bereid waren mee te helpen aan de ontrecting van de Joden.⁴⁴

Het Rechtsfront heeft nauwelijks een rol van betekenis gespeeld binnen de wereld van de advocatuur en het notariaat. Niet alleen ging het om een betrekkelijk klein aantal mensen. Schütz spreekt in zijn boek (p. 178) voor het jaar 1941 over acht notarissen en zeventien kandidaat-notarissen. Het werkelijke aantal ligt vermoedelijk iets hoger (zo ontbreken onder anderen de Amsterdamse notaris A.A. Rambonnet (geboren in 1899) en de Haarlemse kandidaat-notaris Cranenburgh jr.).⁴⁵ ‘Kwalitatief’ blonken de nationaalsocialistische advocaten en notarissen vaak niet uit in hun ‘vak’. Hun wensen waren zeker niet allemaal kwaadaardig en misplaatst. Evenals de advocaten waren de notarissen tegenstander van de commercialisering in het notariaat en streefden zij naar een notaris die een ‘ambachtsman’ was, die wist wat leefde in het volk en die zich niet al te lijdelijk opstelde.⁴⁶ Sommige nationaalsocialistische wensen, zoals de sociale hervorming van het notariaat, het afstand doen van een ‘absolute’ notie van lijdelijkheid, betere salariëring en aandacht voor de opleiding van jonge (kandidaat-) notarissen, keerden na de oorlog terug op de agenda van de besturen van de Broederschap der Notarissen en de Broederschap der Kandidaat-Notarissen.

5. Het lot van de Joden⁴⁷

De historicus Bart van der Boom heeft in 2012 in zijn boek *‘Wij weten niets van hun lot’*. *Gewone Nederlanders en de Holocaust* geconcludeerd dat de ‘gewone’ Nederlanders geen kennis hadden van wat de deportatie naar Polen voor de Joden wezenlijk inhield: hun onmiddellijke dood in de gaskamers.⁴⁸ Hitler heeft vermoedelijk in november of december 1941 besloten over te gaan tot de systematische vernietiging van de Joden in (en buiten) de concentratiekampen. Daarvoor waren zij al verwijderd uit het rechtsleven. De Joodse ambtenaren werden eind november 1940 geschorst en per 1 maart 1941 ontslagen. De notarissen werden per 21 februari 1941 op last van de Duitse bezetter uit hun ambt gezet. De Joodse advocaten

moesten per 1 mei 1941 hun werkzaamheden staken. Opvallend was de royale medewerking van het Ministerie van Justitie, vooral van Hooykaas en zijn ‘baas’ secretaris-generaal J.C. Tenkink (1899-1986). Meihuizen schreef dat laatstgenoemde ‘in het voorjaar van 1941 nauwgezet en op klinische wijze gestalte heeft gegeven aan het beroepsverbod voor Joodse advocaten’.⁴⁹ Noch de Hoge Raad noch de Broederschap der Notarissen noch de Nederlandsche Advocaten-Vereeniging protesteerde tegen het ontslag van hun Joodse collega(s). De Leidse hoogleraar J.C. van Oven (1881-1963) schreef naar aanleiding van de invoering van de antisemitische maatregelen dat zij een verpletterende indruk maakten, ‘want waarlijk, er waren nog naïeve geesten geweest, die waanden, dat de Duitschers zouden schromen, die hier ook in te voeren. Een zegen was het, dat nu het verraderlijk glimlachend masker was weggevoerd en het afschuwelijk grijnzend Nazi-gelaat niemand meer kon ontgaan.’⁵⁰

Voor de Nederlandse Joden begon de ‘echte’ ellende halverwege 1942. In april/mei 1942 moesten zij een ster gaan dragen. Deze verplichting ging samen met andere maatregelen, zoals het ontnemen van fietsen, de afsluiting van de telefoon en het opsluiten in een getto. *De Vonk* schreef eind juni 1942 dat het tempo waarin de ene maatregel de andere volgde, niet vaststond.

‘Wel wil de Duitser zo snel mogelijk zijn doel, d w z de algehele uitroeiing der joden bereiken, maar hij houdt terdege rekening met de weerzin en het verzet, die zijn maatregelen in het Nederlandsche volk wekken.’⁵¹

Op 11 juni 1942 volgde het besluit dat de Joden uit Nederland moesten verdwijnen. De deportaties kwamen een maand later op gang. In september 1943 was de meerderheid van de Joden weggevoerd uit Nederland: ongeveer 106 000 waren op transport gesteld, vooral naar Auschwitz (een kleine 60 000) en Sobibor (een dikke 34 000). In een nummer van *Het Parool* uit 1943 stond een gedetailleerde beschrijving van de werking van een concentratiekamp. ‘Millioenen Russen, Polen, Joden, Tsjechen, Yougoslaviërs en anderen zijn er sedert dien binnen gebracht en gedood. Vermoedelijk ligt hun aantal tusschen de vier en zes millioen. (...) In de meeste kampen sterft de geheele bevolking vier maal per jaar uit. In één der Duitse kampen heeft men dan ook een crematorium, dat dag en nacht met vier ovens op vollen stoom werkt.’ Luguber was de precieze weergave van de liqui-

43. Rodenberg & Meijering 1941, p. 61; Nijk 1941, p. 120.

44. Zie J.S.L.A.W.B. Roes, *De zaakwaarnemer. Een notarieel-historische studie*, Deventer: Kluwer 2014, p. 200 e.v.

45. Zie de website Notariaat – Ontrouw & Zuivering. Het overzicht ‘Het Notariaat in de oorlog’ geeft ongeveer zestig namen van ‘foute’ notarissen en kandidaat-notarissen.

46. Meihuizen 2010, p. 419.

47. Een deel van deze paragraaf gaat terug op passages uit C.J.H. Jansen, ‘Nederlanders, Nederlandse juristen en de Holocaust’, *NJB* 2013, afl. 18 (hierna: Jansen 2013), p. 1189, p. 1190-1191.

48. B. van der Boom, *‘Wij weten niets van hun lot’*. *Gewone Nederlanders en de Holocaust*, Amsterdam: Boom 2012 (hierna: Van der Boom 2012), p. 418.

49. Meihuizen 2010, p. 159, p. 167 e.v., p. 418 (citaat); Jansen 2011, p. 91; Schütz 2016, p. 159 e.v., p. 162 e.v. Hooykaas heeft als waarnemend secretaris-generaal in 1941 nog geprobeerd iets te doen voor de Joden. ‘De vraag is: hoe zullen wij op de meest doelmatige wijze voor de Joden optreden?’ Zie Verburg 2016, p. 195 e.v. (de wetgevingsambtenaren van Justitie hadden aanvankelijk geweigerd de Ariërverklaring te tekenen, maar J. Donner (1891-1981) heeft hen overtuigd toch te tekenen), voor Hooykaas: p. 274-277.

50. NIOD, Archief 244; J.C. van Oven, *Oorlogs-Herinneringen*, p. 18.

51. ‘Nieuwe Jodenvervolgingen’, *De Vonk* eind juni 1942, p. 2 (ook al gebruikt door L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 8, tweede helft, I, ’s-Gravenhage: Staatsdrukkerij 1978, p. 763 e.v.).

datie van de gevangenen in de gaskamers. Zo'n gaskamer maakte de indruk een badlokaal te zijn. Een groot aantal mensen werd er naakt ingebracht. Dit had het voordeel dat ze onmiddellijk konden worden verast, omdat ze al geen kleren meer aan hadden. 'Het procédé is eenvoudig. De deuren gaan dicht en de kranen gaan open. (...) In het kamp te Auschwitz zijn op deze wijze vele tienduizenden Polen, Joden en Russen gedood. Een half jaar geleden heeft men hier de Gaskammer, die een capaciteit had van 200 personen, belangrijk vergroot, zoodat er thans 1000 man tegelijk in kan.'⁵²

In de literatuur geldt dit artikel uit *Het Parool* als de eerste beschrijving van het gruwelijke lot van de Joden in een concentratiekamp. Van der Boom heeft dit bestreden. Hij schreef dat de boodschap over hun behandeling weliswaar duidelijk was, maar dat het artikel op geen enkele manier suggereerde dat de reguliere Jodentransporten in concentratiekampen terecht kwamen, laat staan dat de met deze transporten weggevoerde Joden direct in de gaskamers verdwenen. Volgens hem werd dat pas in juli 1944 met zo veel woorden in de bladen geschreven.⁵³

Interessant vanuit het door Van der Boom aangesneden thema is hoofdstuk 8 in het boek van Verburg. Hij laat daarin zien dat het lot van de Joden vanaf de zomer van 1942 niet onbekend kon zijn bij de Nederlandse regering in Londen. Regeringen in ballingschap uit Oost-Europa, vooral die van Polen, meldden op grote schaal door Duitsers begane wrede daden. Een verslag uit Polen van medio 1942 bevatte de volgende mededeling:

'Inmates of the Warsaw and some provincial ghettos were sent in cattletrucks to three "extermination camps", mainly to those in Tremblinka, Belzec, and Sobibor. It is reported that on arrival at the camp the survivors were stripped naked and killed by various means, including poison gas and electrocution. The dead were buried in hugh machine-made graves.'⁵⁴

Halverwege 1942 schatte de Poolse regering in ballingschap dat van de 3 130 000 Joden die in Polen voor het uitbreken van de oorlog woonden, ongeveer een derde dood was. Ook Tsjecho-Slowakije, Griekenland en Joegoslavië rapporteerden moord op grote schaal. Het Joegoslavische rapport eindigde met de paragraaf *Jews in Yugoslavia*. Volgens Verburg bevatte deze paragraaf slechts één zin: 'The Jewish population of Yugoslavia, according to all reports, has been almost completely exterminated.'⁵⁵

Dat de moord op de Joden in Polen daadwerkelijk doordrong tot leden van de Nederlandse regering, blijkt uit een lezing die O.C.A. van Lidth de Jeude (1881-1952), Minister van Oorlog van 1942 tot 1945 in de Nederlandse regering in ballingschap, hield in Manchester op 8 mei 1943. Hij vertelde over de moordinstallaties in Polen, 'waar dagelijks duizenden slachtoffers – joden, zwakzinnigen en anderen – ver" gast" worden met koolmonoxyde. (...) Millioenen slachtoffers worden zodoende vermoord en Hitler en de zijnen dringen aan op een sneller tempo.'⁵⁶ Een bericht in de Antilliaanse krant *Amigoe di Curaçao*, afkomstig van de Minister van Buitenlandse Zaken in Londen, E.N. van Kleffens (1894-1983), lijkt te bevestigen dat de Nederlandse regering op de hoogte was van wat er gebeurde in Polen. Van Kleffens was gevraagd de mededelingen van de Amerikaanse rabbijn Stephen Wise (1872 (?)-1949), president van het World Jewish Congress, over de nazi-misdaden tegen de Joden te bevestigen. De krant bracht het volgende antwoord van de minister over:

'Het bericht volgens hetwelk Duitsland er naar streeft de Joodse bevolking van Polen en talloze Joden uit de bezette gebieden, die gedeporteerd zijn, systematisch uit te roeien, is blijkens bericht van den Minister van Buitenlandse Zaken aan geen twijfel onderhevig.'⁵⁷

Ik heb er al eerder op gewezen dat de gedetailleerde berichten in de Antilliaanse krant *Amigoe di Curaçao* opmerkelijk waren.⁵⁸ Zij bevestigden de onthutsende waarheid van de plannen van de nazi's. Op 25 september 1943 stond op pagina 2 van de krant een uiterst kort statistiekje. Het totaal aantal Joden in Europa bedroeg volgens het *Institute of Jewish Affairs* in 1939: 8 324 500. Hiervan leefden er volgens dit instituut in 1943 nog maar 3 303 000. Sinds 1939 waren er dus meer dan vijf miljoen Joden gedood.⁵⁹ Een bericht van 18 februari 1944 betrof het lot van de Nederlandse Joden. Het luidde als volgt:

'Een document dat uit Nederland gesmokkeld werd, geeft te kennen, dat bijna de gehele Joodse gemeenschap in Nederland, bestaande uit 180.000 personen, door de Duitsers is uitgeroeid. Dit geschiedde door moord, sterilisatie en deportatie. Men gelooft, dat enkele honderden Joden in Nederland ondergronds zijn.'⁶⁰

52. 'Concentratiekampen: Waar de Nazi's hun idealen in praktijk brengen', *Het Parool* 27 september 1943, p. 5-6. De Jong had in zijn standaardwerk over de Tweede Wereldoorlog al op deze publicatie in *Het Parool* gewezen (in deel IX).

53. Van der Boom 2012, p. 247-248.

54. Verburg 2016, p. 111.

55. Verburg 2016, p. 112.

56. Zie *Londense dagboeken van Jhr.ir. O.C.A. van Lidth de Jeude januari 1940-mei 1940*, Band 2 (januari 1943-mei 1945), Den Haag: Instituut voor Geschiedenis 2001, p. 980.

57. *Amigoe di Curaçao* 30 december 1942, voorpagina.

58. Jansen 2013, p. 1196.

59. 'Uitroeijing der Joden', *Amigoe di Curaçao* 25 september 1943, p. 2. Zie ook 'Hitlers plan alle Joden voor het einde des jaars af te maken wordt uitgevoerd. 2 à 2 ½ miljoen reeds gedood; 5.000.000 wachten nog', *Amigoe di Curaçao* 15 december 1942, p. 4.

60. 'De Nederlandse Joden', *Amigoe di Curaçao* 18 februari 1944, p. 3.

6. Macht en gezag van de bezetter en de Aanwijzingen van de Nederlandse regering (1937)⁶¹

De vraag rijst welke verklaringen Nederlandse juristen hebben aangedragen ter rechtvaardiging van hun opstelling tijdens de bezetting. Een daarmee nauw samenhangende vraag is waarom zij de machtsuitoefening door de Duitsers (zo gemakkelijk) hebben aanvaard. Een volledig sluitende redengeving heb ik niet voorhanden, maar er wordt wel steeds meer duidelijk uit de recente literatuur. Los van het opportunistische en het pragmatisme van alledag komt naar voren dat de Aanwijzingen van de Nederlandse regering uit 1937 een belangrijke rol hebben gespeeld om door te werken. Velen hebben er een beroep op gedaan (in brieven of naoorlogse rechtvaardigingen). Ambtenaren die zich tijdens de oorlog tegenover de bezetter beriepen op de Aanwijzingen, vonden geen gehoor: zij konden opstappen of vlogen eruit.⁶² Ik ga in deze paragraaf uitgebreid in op de rol van de Aanwijzingen.

Een bezetter kan zijn macht op een aantal manieren schragen. Uiteraard kan hij dat fysiek doen door middel van leger, politie, opsporings- en geheime diensten, terreur, etc. Daarnaast beschikt een bezetter over dwangmiddelen van economische en sociale aard (demotie, ontslag, berisping en vernedering), lokmiddelen van economische en sociale aard (promotie, betere beloning, meer bevoegdheden, toekenning van voorrechten) en soms ook over gezag, gelegitimeerde macht. Dit gezag kan verschillende vormen aannemen. In een rechtsstaat is bijna altijd sprake van rationeel-legaal gezag. De legitimatie van de macht is dan te herleiden tot de Grondwet en de daarop gebaseerde wetten in formele zin. Tijdens de bezetting namen de verordeningen van de Duitse bezetter en de besluiten van de secretarissen-generaal de plaats in van Grondwet en wet. Zij wekten eveneens in hoge mate de schijn van rationeel-legaal gezag door de werking van het Landoorlogreglement (1907) en de Aanwijzingen van de Nederlandse regering (1937).⁶³ Dit aldus opgewekte rationeel-legale gezag van de bezetter heeft bijvoorbeeld een grote rol gespeeld bij de opstelling van de raadsheren in de Hoge Raad en bij hoge belastingambtenaren, zoals L.J.A. Trip (1876-1947), van 1931 tot 1941 president van De Nederlandsche Bank en van 10 mei 1940 tot 1941 waarnemend secretaris-generaal op Financiën, en zijn opvolger als waarnemend secretaris-generaal H. Postma (1894-1962).⁶⁴

De eerste Duitse verordeningen leken grotendeels in overeenstemming te zijn met het bezettingsrecht, zoals dat was neergelegd in het Verdrag nopens de wetten en gebruiken van den oorlog te land (Landoorlogverdrag)

van 1907 en de daarbij horende bijlage, het Landoorlogreglement van 1907. De belangrijkste bepaling uit dit reglement was artikel 43:

‘Wanneer het gezag van de wettelijke overheid feitelijk is overgegaan in handen van dengene, die het gebied heeft bezet, neemt deze alle maatregelen, die in zijn vermogen staan, ten einde voor zoveel mogelijk de openbare orde en het openbare leven te herstellen en te verzekeren en zulks, behoudens volstreekte verhindering, met eerbiediging van de in het land geldende wetten.’

Op grond van deze bepaling kwam de bezetter in beginsel juridisch gezien de bevoegdheid toe verordeningen uit te vaardigen.⁶⁵ Ook de Aanwijzingen ondersteunden deze bevoegdheid. Aanwijzing 1 gaf als algemene regel dat de personen, werkzaam bij de genoemde organen, ter plaatse behoorden te blijven. ‘Zij zullen *in het belang der bevolking* [cursivering in origineel] er naar streven, dat het bestuur ook onder de gewijzigde omstandigheden zoo goed mogelijk zijn taak blijft vervullen.’ Het criterium ‘in het belang der bevolking’ kende een uitwerking in Aanwijzing 31:

‘De reden, dat ambtenaren in functie blijven is deze, dat dit in het belang is van de bevolking; het nadeel, dat zij daardoor mede het belang van den bezetter dienen, is in het algemeen geringer dan het grootere nadeel, dat voor de bevolking zou voortvloeien uit het niet meer functioneeren van het eigen bestuursapparaat. Indien echter de ambtenaar, door in functie te blijven, zoodanige diensten aan den vijand zou bewijzen, dat deze grooter kunnen worden geacht dan het nut, dat voor de bevolking aan zijn aanblijven is verbonden, dan zal hij zijn post moeten verlaten.’

De Aanwijzingen zijn in de loop van de oorlogsjaren voor vele (hoge) ambtenaren de grondslag geweest om door te werken. Ik geef het voorbeeld van H.M. Hirschfeld (1899-1961), die tijdens de oorlog oppermachtige secretaris-generaal van Handel, Nijverheid en Scheepvaart. Hij achtte zich aan de in de Aanwijzingen vervatte opdracht van de regering gebonden tot aan het einde van de oorlog om chaos te voorkomen in Nederland. Gewapend verzet had volgens hem geen enkel effect. ‘Nee, om boven aan dek te blijven staan en de storm te trotseren daar is heel wat meer voor nodig.’ Hij ondertekende in oktober 1941 samen met Schrieke een proclamatie met de oproep om alle wetten en voorschriften, ook die de Duitsers hadden uitgevaardigd, onvoorwaardelijk na te

61. Zie C.J.H. Jansen, ‘De Nederlandse Belastingdienst in de Tweede Wereldoorlog’, *NJB* 2013, afl. 34 (hierna: Jansen 2013a), p. 2321 e.v.

62. Romijn 2006, p. 658.

63. Zie over de Aanwijzingen: Romijn 2006, p. 50-57; Verburg 2016, p. 14 e.v.

64. Lammers 2005, p. 63-66. Zie ook Jansen 2013a, p. 2325.

65. Over het Landoorlogreglement: P.E. Mazel, *In naam van het Recht... De Hoge Raad en de Tweede Wereldoorlog*, Arnhem: Gouda Quint 1984, p. 20-22; J.H. Sikkes, ... *In geval van een vijandelijken inval. Ambtelijk gedrag in bezettingstijd en de daarvoor geldende aanwijzingen*, Deventer: Kluwer 1985, p. 11-12; P.J.M. von Schmidt auf Altenstadt, ‘De Rechterlijke Macht in oorlogstijd; zwijgen is fout’, *Trema* 2004, afl. 7, p. 277-278. Op verzoek van enige lezers publiceerde het *NJB* art. 42-56 van het Landoorlogreglement. Zie *NJB* 1940, afl. 22, p. 475-476.

leven. Hirschfeld achtte zijn handelen in overeenstemming met de belangen van het Nederlandse volk.⁶⁶

De gehele rechterlijke macht, inclusief de Hoge Raad en het parket bij de Hoge Raad, heeft, zoals bekend, de gedragslijn uit de Aanwijzingen gevolgd en heeft tot het einde doorgewerkt, met uitzondering van procureur-generaal W.J. Berger (1883-1953) die de kwestie van de arbeidsinzet heeft aangegrepen om ontslag te nemen en raadsheer Donner die de invoering van het leidersbeginsel in de rechtspraak te baat nam om ontslag te vragen.⁶⁷ De raadsheer in de Hoge Raad P.A.J. Losecaat Vermeer (1888-1956) schreef in een brief aan Cleveringa naar aanleiding van het ontslag van Berger: 'Hij heeft de opdracht der Regeering, dat alle rechterlijke ambtenaren op hun post moeten blijven, trouw – zij het in innerlijken strijd – vervuld en dus zijn plicht tot het einde volbracht.' De innerlijke overtuiging te moeten aanblijven leefde bij Losecaat Vermeer zo sterk, dat zelfs als de Duitsers de Hoge Raad zouden afschaffen, hij van harte hoopte 'dat de lagere colleges dan hun plicht zullen blijven doen [onderstreping in origineel] en niet "iets zullen ondernemen"'.⁶⁸

Ook het Hoofdbestuur van de Broederschap der Notarissen deed na de oorlog een beroep op de Aanwijzingen van de regering ter ondersteuning van het op hun post blijven van de notarissen tijdens de oorlog. Zij hadden daarom niets verwijtbaars gedaan.⁶⁹ Waarnemend secretaris-generaal van Justitie Tenkink was in maart 1941 van oordeel dat alle ambtenaren van justitie op hun post 'konden en moesten blijven' en dat zijn ontslagname zijn bijzondere verantwoordelijkheid betrof.⁷⁰

De 'hoge' belastingambtenaar Postma heeft, geïnspireerd door de Aanwijzingen, tot aan het einde van de oorlog loyaal meegewerkt met de Duitsers. Mede door het vakmanschap van R. Rinkefeil (1884-1961), *Leiter der Hauptabteilung Finanzen*, en H. Fischböck (1895-1967), de *Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft*, heeft hij zelden of nooit aan de legitimiteit van het Duitse optreden getwijfeld. Het belang van het Nederlandse volk was bij Postma's handelen richtsnoer. Dit komt duidelijk naar voren uit zijn naoorlogse verdedigingsschrift voor de zuiveringscommissie.

'Het bleek mij namelijk hoe langer hoe meer, dat het bedrijfsleven en ook vele particulieren steun kwamen zoe-

ken bij het Departement. (...) Zoolang ik daar zat, kon dit alles ongestoord geschieden, omdat de Duitsers zich met incidenteele gevallen weinig of niet bemoeiden. Ware ik heengegaan en ware een NSB Directeur Generaal gekomen, dan zou deze mogelijkheid om zoveel mogelijk de belangen van de belastingbetalers te behartigen, verloren zijn gegaan.'⁷¹

Het motto van de meeste juridische beroepsbeoefenaren was kortom: 'Beter blijven dan weggaan, om zo de Nederlandse zaak zo lang mogelijk te blijven dienen.' Justitieambtenaar Hooykaas was na de oorlog zo eerlijk om toe te geven: 'Dit is tegengevallen. De invloed ten goede is geringer geweest dan verwacht.'⁷² Hij heeft de zuivering van het departement glansrijk doorstaan: 'dat bij de ambtenaren gedurende den geheelen tijd der bezetting de figuur van Mr. Hooykaas door zijn moreelen moed, zijn eerlijkheid en zijn vasthouden aan eenmaal voor zichzelf vastgestelde principes steeds gerespecteerd is geworden.'⁷³ Ondanks deze naoorlogse woorden hebben Tenkink en Hooykaas soms wel heel enthousiast meegewerkt met de Duitse bezetter.⁷⁴

7. De 'zuivering'

De verwijdering van de 'foute' of onbetrouwbare juridische beroepsbeoefenaren uit de ambtenarij, de rechterlijke macht, hoge colleges van staat, e.d. verliep na de bevrijding langs twee wegen: de zuivering en de bijzondere rechtspleging. De zuivering was gebaseerd op het Zuiveringsbesluit van 13 januari 1944.⁷⁵ Ministers en Commissarissen van de Koningin kregen de bevoegdheid door de bezetter benoemde personen en 'verraderlijke en ontrouwe elementen' te bevelen de uitoefening van hun functie te staken, en eventueel hen daarna te schorsen en te ontslaan. Zo had op grond van artikel 2 lid 2 onderdeel c en artikel 3 lid 2 onderdeel d Zuiveringsbesluit de Minister van Justitie de bevoegdheid leden van de rechterlijke macht en notarissen 'te staken' en te ontslaan. De bijzondere rechtspleging kende een wettelijke grondslag in het Besluit Bijzondere Gerechtshoven, het Besluit Buitengewone Rechtspleging en het Tribunaalbesluit.⁷⁶ Deze besluiten betroffen vooral een tucht- en strafrechtelijke aanpak van 'collaborateurs', NSB'ers en leden van daaraan gelieerde organisaties. Zij konden bijvoorbeeld

66. M. Fennema & J. Rhijnsburger, *Dr. Hans Max Hirschfeld. Man van het grote geld*, Amsterdam: Bert Bakker 2007, p. 106, p. 112-113, p. 135 e.v.

67. Zie uitvoerig Jansen 2012, bijvoorbeeld op p. 112, p. 323 e.v.

68. Nationaal Archief, zuivering Justitie, 2.09.68, inv. nr. 88; brief van Losecaat Vermeer aan R.P. Cleveringa 4 oktober 1943; ook opgenomen in D. Venema, L. de Groot-van Leeuwen & Th. Mertens (red.), *Onder de huidige omstandigheden. De Hoge Raad en het Toetsingsarrest 1942*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2008, p.76; Donner, *Memoires*. 100.

69. Schütz 2016, p. 333.

70. Verburg 2016, p. 233.

71. Ontleend aan Essers 2012, p. 147.

72. Ontleend aan het rapport Ter Veer, dat zich bevindt in het archief van mr. I. Samkalden in het Nationaal Archief (Bijeenkomst 20 april 1945, p. 12). Met dank aan prof. S. Faber die een samenvatting van het rapport ter beschikking stelde waaruit de twee aangehaalde citaten komen.

73. Verburg 2016, p. 386.

74. Schütz 2016, p. 129 noemt Tenkink 'een toegewijd uitvoerder van het antisemitische beleid'. Hij was bijvoorbeeld verantwoordelijk voor de uitvoering van de Ariërverklaring. Verburg 2016, p. 235 merkte op dat Tenkink wel heel streng aan de regelgeving vasthield. Schütz 2016, p. 164 schreef daarnaast dat van waarnemend secretaris-generaal Hooykaas niets was te verwachten ter ondersteuning van de (ontslagen) Joodse notarissen en kandidaat-notarissen.

75. *Stb.* E 14.

76. *Stb.* D 62, D 63 en E 101. Zie over zuivering en bijzondere rechtspleging ook Schütz 2016, p. 317-320.

als straf opgelegd krijgen: internering, ontzetting uit actief en passief kiesrecht en verbeurdverklaring van (een deel van) het vermogen.

Ik beperk me in deze paragraaf tot de 'zuivering' van de juristen en ambtenaren. Zij is niet in alle sectoren van het recht succesvol verlopen. Het Hoge College voor de Rechterlijke Macht (HCRM) had tot taak de zuivering van de rechterlijke macht ter hand te nemen. Dat is niet gelukt wat betreft de opstelling van de raadsheren in de Hoge Raad tijdens de bezetting. Zij hebben na de oorlog geweigerd persoonlijk verantwoording af te leggen over hun opstelling in de oorlog. Ook het algemene beleid van de Hoge Raad is niet ter sprake gekomen. De beoogde president van de Hoge Raad, Donner, heeft dit weten tegen te houden. Het bleef bij een brief van de Hoge Raad en een (kritische) reactie daarop van de Nederlandse regering in de kranten. 'Knarsetandend' heeft het HCRM het volgende persbericht uitgebracht:

'Het valt echter niet te ontkennen, dat de bewoordingen der tusschen den Minister van Justitie en den Hoogen Raad in September-October 1945 gewisselde en op last van de Regeering gepubliceerde brieven, hoewel niet in alle opzichten duidelijk, in het licht der tusschen de Regeering en den Hoogen Raad gehouden besprekingen, moeilijk een anderen uitleg toelaten dan door de Regeering en den Hoogen Raad daaraan in hun uiteenzettingen aan het College is gegeven.

Onder die omstandigheden acht het Hooge College zich aan dien uitleg gebonden en beschouwt door de voorzegde briefwisseling de beoordeeling van het algemeen beleid van den Hoogen Raad en de individuele gedragingen te dien aanzien van zijne leden tijdens de bezetting als te zijn afgesloten en te zijn onttrokken aan een ander [nader] onderzoek door het College.⁷⁷

Niet in elke juridische sector verliep de zuivering stroef. Meihuizen schrijft in zijn boek dat de zuivering van de advocatuur als geslaagd geldt, omdat zij vrijwel direct na de bevrijding ter hand is genomen, zeer snel is verlopen zonder moeizame discussies over uitgangspunten en normen. De evident 'foute' advocaten waren aan het einde van de zomer van 1945 uit de balie verwijderd. Hij constateert echter ook dat de zuivering niet controleerbaar was door een gebrek aan openbaarheid en dat zij een interne aangelegenheid bleef: een zuivering van advocaten door advocaten.⁷⁸ In totaal zijn ongeveer zestig advocaten van het tableau geschrapt.⁷⁹ Dit aantal is goed te vergelijken met de succesvolle zuivering van de burgemeesters.⁸⁰

Zo 'succesvol' als de zuivering bij de advocaten (en de burgemeesters) verliep, zo moeizaam ging zij bij de notarissen. Schütz vergelijkt de zuivering van het notariaat

met die van de Hoge Raad. Het notariaat werd evenals de Hoge Raad behoedzaam door het mijneveld geloodst. Volgens Schütz maakte het Hoofdbestuur (met een 'hoofdrol' voor Libourel) handig gebruik van de situatie dat het notariaat een spilfunctie in het rechtsherstel ging vervullen en in feite onmisbaar was (evenals de Hoge Raad). De Broederschap der Notarissen probeerde bij de minister de beroepsgroep buiten vervolging te houden en de financiële gevolgen van de zuivering te beperken. Het feit dat de notaris lijdelijk was, vormde de rechtvaardiging voor het doorwerken van het notariaat tijdens de bezetting.⁸¹ Volgens Libourel hadden de Joden hun eigendommen verloren door maatregelen van de Duitsers en niet door het notarieel transport. Het Hoofdbestuur van de Broederschap der Notarissen zelf werd niet gezuiverd. De zuivering van het notariaat liep zelfs vast in 1946. Uiteindelijk kwam er een centrale regeling tot stand die de notarissen verplichtte 60% van de verdiensten over de transport- en hypotheekakten van Joods onroerend goed 'vrijwillig' in te leveren. Merkwaardigerwijze hoefden de notarissen die waren ontslagen wegens hun NSB-lidmaatschap hun met de Joodse transporten verdiende honorarium niet terug te storten, omdat hun vermogen verbeurd was verklaard. Het bedrag ging voor een derde naar de Stichting Joods Maatschappelijk Werk en voor twee derde naar de Stichting 1940-1945.⁸² De weigering van de notarissen om verantwoording af te leggen van hun gedrag in de oorlog, heeft hun zuivering tot een beschamende vertoning gemaakt.

Volgens Schütz is de zuivering van de kandidaat-notarissen wel snel, streng en zo rechtvaardig mogelijk uitgevoerd, hoewel – zoals Meihuizen tijdens de promotie van Schütz terecht in zijn oppositie aanvoerde – er vraagtekens zijn te plaatsen bij de 'strengheid en rechtvaardigheid' gelet op de mildheid van de opgelegde maatregelen (namelijk vaak alleen een berisping) of het geheel ontbreken van een 'straf'.⁸³ Schütz vindt het overigens – terecht – opmerkelijk dat het argument van de notariële lijdelijkheid dat een centrale rol speelde bij de rechtvaardiging van de houding van de notarissen, niet is aangevoerd ter rechtvaardiging van de opstelling van de kandidaat-notarissen. In totaal royeerde de Raad van Tucht eenentwintig kandidaat-notarissen en kregen er vier een ernstige berisping.⁸⁴

8. Slotopmerkingen

De boeken uit het afgelopen decennium over de Nederlandse advocatuur, de Hoge Raad en de belastingdienst en nu het werk over de justitieambtenaren en over het Nederlandse notariaat tijdens de bezetting brengen het trieste lot van de Joden in de oorlog onverhuld in kaart. Protesten tegen hun verwijdering uit het beroepsleven

77. 'Hooge College voor de Rechterlijke Macht, Nota inzake de zuivering van Leden van den Hoogen Raad', *NJB* 1946, afl. 18, p. 301-302. De nota was op 1 mei 1945 al in enkele kranten verschenen. Zie Jansen 2011, p. 239 e.v., p. 271 e.v.; Verburg 2016, p. 388 e.v.

78. Meihuizen 2010, p. 361 e.v., p. 390, p. 420.

79. Meihuizen 2010, p. 391.

80. Eind 1947 waren 509 van 925 burgemeesters ontslagen, in grote meerderheid NSB'ers. Zie Romijn 2006, p. 641.

81. Schütz 2016, p. 197. Volgens Kruisinga mocht 'de notaris niet afdalen naar lijdelijkheid'.

82. Schütz 2016, p. 320 e.v., p. 329, p. 350, p. 368-370, p. 533.

83. Zie voor voorbeelden van 'mildheid': Schütz 2016, p. 359.

84. Schütz 2016, p. 355 e.v., p. 363, p. 370.

bleven – zoals gezegd – grotendeels uit. Soms was er zelfs sprake van proactief optreden (zoals in het geval van Tenkink en het notariaat) bij de uitsluiting van de Joden uit het maatschappelijk en het rechtsverkeer. De Hoge Raad heeft de twijfelachtige eer de toon te hebben gezet. Het college bleef ‘oorverdovend’ stil na het ontslag van zijn president, L.E. Visser (1871-1942). Deze stilte gold ook in andere sectoren van het recht.

Voor de Joden gold – in de woorden van de Joodse jurist en ‘Engelandvaarder’ E.J. Rosen Jacobson (1916-2015) uit zijn *Herinneringen* – dat ‘wie eenmaal A heeft gezegd [het insturen van de Ariërverklaring], aan B en het verdere alfabet nauwelijks nog kon ontkomen’.⁸⁵ De balans na de bevrijding was dat veel Joodse notarissen, advocaten en rechters niet terugkeerden op hun post. Zij bleken het leven te hebben gelaten in een van de vele Duitse concentratiekampen, met name in Auschwitz, Sobibor en Bergen-Belsen. Volgens Schütz wist slechts een enkeling van de weggevoerde notarissen de kampen te overleven. Hij noemt de Rotterdamse notaris S.S. Wijsenbeek (1879-1968) en zijn vrouw. Enkele anderen overleefden via de onderduik, zoals de Amsterdamse notaris Arnold van den Bergh (1886-1950) met zijn gezin en A. Roos (1872-1948). Er waren zestien Joodse kandidaat-notarissen gedeporteerd. Van hen keerden er negen terug naar Nederland. Meer dan honderd van de in totaal tweehonderd Joodse advocaten werden vermoord in de nazikampen. In totaal kregen vijfenvijftig Joodse ambtenaren op het Ministerie van Financiën ontslag, waarvan er tweeënveertig bij de belastingdienst werkten. Meer dan de helft van vijfenvijftig ambtenaren (een groep van achtentwintig personen) overleefde de Holocaust niet. De Duitsers ontsloegen op 1 maart 1941 negen Joodse rechters en raadsheren uit een hof. Visser was de prominentste onder hen. Hij stierf een natuurlijke dood. Van de overige acht overleefden er vier de oorlog. De Amsterdamse raadsheren H.H. Boas (1880-1942) en S.G. Canes (1877-1944) kwamen om in Auschwitz, hetzelfde gold voor de Amsterdamse rechter N. de Beneditty (1883-1944). Ook de Rotterdamse rechter A.J. Marx werd omgebracht. Het Ministerie van Justitie in Den Haag ten slotte ontsloeg vijf Joodse ambtenaren. Vier van hen overleefden.⁸⁶

Bij deze ongemakkelijke getallen komt nog de wijze waarop de hoogste ambtenaren van het Ministerie van Justitie en de notarissen hun steentje hebben bijgedragen aan de ontrecting van de Joden. Hoofdstuk 11 en 12 in het proefschrift van Schütz over wat hij noemt ‘de handel in Jodenpanden’ zijn bijzonder navrante leesstof, zeker als men zich realiseert dat de ‘uitvoerders’ ‘gewone’ notarissen waren en niet nationaalsocialistische of op een andere manier de nieuwe orde toegedane. Dat het anders kon, blijkt uit de houding van het Belgische notariaat. De Belgische notarissen werkten niet mee aan de doorver-

koop van ‘Joodse’ panden. Ook het Belgische Hof van Cassatie nam een principiële houding tegenover de bezetter aan dan de Nederlandse Hoge Raad. De president en de procureur-generaal van het Hof van Cassatie, J.-F.-J. Jamar (1870-1954) respectievelijk A. Gesché (1867-1950), en de deken van de Brusselse Orde van Advocaten, L. Braffort (1886-1944), protesteerden met een beroep op artikel 43 Landoorlogreglement in een gezamenlijke brief aan generaal A.E.A.H. von Falkenhausen (1878-1966), de bevelhebber van het Duitse bezettingsleger in België, tegen het ontslag van de Belgische Joden uit de overheidsdienst.⁸⁷

Deze bijdrage is – zoals gezegd – geen boekbespreking in de traditionele zin. Ik heb slechts een beperkt aantal (weliswaar belangrijke) thema’s besproken. Ik kan daarom ook geen totaal oordeel geven over het boek van Verburg over de geschiedenis van het Ministerie van Justitie in oorlogstijd en het proefschrift van Schütz over het notariaat tijdens en na de bezetting.⁸⁸ Beide boeken verdienen de aandacht van hen die in het thema recht en Tweede Wereldoorlog zijn geïnteresseerd. Verburg geeft een zakelijke, soms iets te anekdotische beschrijving van de lotgevallen van het ministerie in Londen en Den Haag/Apeldoorn tijdens de oorlog. Over het dagelijkse reilen en zeilen van het departement in Londen was heel weinig bekend. Hij laat verder zien dat sommige problemen blijvend actueel zijn, bijvoorbeeld het vraagstuk bij welk ministerie de zeggenschap berustte over de politie (bij het Ministerie van (Veiligheid en) Justitie of bij het Ministerie van Binnenlandse Zaken) en van de bestraffing van vertegenwoordigers van het ‘oude’ regime (‘collaborateurs’) na een regimewisseling. Het boek voegt nieuw materiaal toe aan onze kennis van de opstelling van het Ministerie van Justitie en de mede door Nederlandse ambtenaren voorbereide en uitgevoerde maatregelen tegen de Joden en het thema van welke kennis er was bij de Nederlandse regering in Londen over het lot van de Joden na hun deportatie naar de kampen. Het proefschrift van Schütz is – zoals hierboven is gezegd – navrant en schokkend. Onthutsend is niet alleen de houding van een behoorlijk aantal notarissen in de oorlog, maar ook hun opstelling en die van de Broederschap der Notarissen bij de zuivering van het notariaat na afloop van de oorlog (zie hoofdstuk 14). Schütz schuwt het morele oordeel niet, vermoedelijk vanuit de gedachte dat de geschiedenis lessen leert. Hij schiet hierin naar mijn mening soms iets te ver door.⁸⁹ Dit neemt niet weg dat dit een belangrijk boek is. Een boek waarvan het goed is dat het is geschreven.

85. NIOD, Archief 244, nr. 1235: E.J. Rosen Jacobson, *Herinneringen 1940-1945*, p. 23. Hij overleefde de oorlog.

86. Schütz 2016, p. 301 e.v., p. 304 e.v., p. 498, noot 30; zie Meihuizen 2010, p. 271, p. 424 e.v.: bijlage 2: Omgekomen Joodse Nederlandse advocaten; Essers 2012, p. 231 e.v.; Venema 2007, p. 300-301; P.C. Kop, *Slachtoffers van het Duitse geweld* (Prinsengrachtreeks 2014/2), Nijmegen: Ars Aequi Libri 2014 (2e druk), p. 31 e.v.; Verburg 2016, p. 202 e.v.

87. Schütz 2016, p. 73; Jansen 2011, met medewerking van Venema, p. 211 e.v., p. 213.

88. Ik laat het boek van Schröder nu even buiten beschouwing, omdat dit voor het Nederlandse lezerspubliek iets minder interessant is.

89. Zie ook Roes in zijn bespreking in *WPNR* 2016, afl. 7132. Roes wijst erop dat in de actuele notariële praktijk veel aandacht is voor de beroepsethiek. Hij maakt daarnaast ook nog een aantal interessante methodologische opmerkingen. Ik verwijs naar zijn recensie.